

Menjar en temps de guerra. Joan Comorera front les necessitats alimentàries de la rereguarda

ROSA TORAN BELVER*
Amical de Mauthausen

RESUM

A mesura que els colpistes conquerien territori, s'agregaren els problemes de subministres a la rereguarda republicana, sent especialment crucial l'escassetat d'aliments. Des de les conselleries de Proveïments i d'Economia, Joan Comorera posà en marxa menjadors populars i restaurants econòmics. I, atesa la vulnerabilitat dels infants, organitzà menjadors infantils en els cines de Barcelona. L'experiència s'estengué a altres poblacions industrials i repercutí en les rutines de les dones, compromeses en realitzar el treball dels homes que estaven al front. El sosteniment dels menjadors infantils corria a càrrec d'unitats de l'Exèrcit Popular, amb l'objectiu de vincular el front i la rereguarda, sense deixar de banda la vessant educativa i els propòsits revolucionaris de l'endemà.

Paraules clau: guerra, rereguarda, Joan Comorera, menjadors populars, menjadors infantils, restaurants econòmics

*Article pòstum de Rosa Toran Belver, que va morir el 30 de juny de 2023

Fecha de recepció: 20/06/2023
Fecha de acceptació: 23/09/2023

RESUMEN

*Comer en tiempos de guerra.**Joan Comorera frente a las necesidades de alimentación de la retaguardia*

A medida que los golpistas conquistaban territorio, se agravaron los problemas de suministros en la retaguardia republicana, siendo especialmente crucial la escasez de alimentos. Desde las consejerías de Abastecimientos y de Economía, Joan Comorera puso en marcha comedores populares y restaurantes económicos y, dada la vulnerabilidad de los niños, organizó comedores infantiles en los cines de Barcelona. La experiencia se extendió a otras poblaciones industriales y repercutió en las rutinas de las mujeres, comprometidas en realizar el trabajo de los hombres que estaban en el frente. El sostén de los comedores infantiles corría a cargo de unidades del Ejército Popular, con el objetivo de vincular el frente y la retaguardia, sin dejar de lado la vertiente educativa y los propósitos revolucionarios del mañana.

Palabras clave: guerra, retaguardia, Joan Comorera, comedores populares, restaurantes económicos, comedores infantiles.

ABSTRACT

*Eating at war times.**Joan Comorera facing food needs at the rearguard*

As coup plotters conquered territory, problems with distribution of goods in the Republican rearguard increased, food products being specially scarce. From the departments of Supplies and Economic Affairs, Joan Comorera set in motion soup kitchens and cheap restaurants, and for the children, given their particular vulnerability, special dining-rooms inside Barcelona cinemas. This experience spread to other industrial cities and had an effect on the routines of women who were compromised in doing the jobs of men at the front. The support of children's dining-rooms was taken over by the People's Army Units, their objective being to connect the front and the rearguard without forgetting the educational side and the future revolutionary purposes.

Key words: War, Rearguard, Joan Comorera, Soup kitchens, Cheap restaurants, Children's dining-rooms

§

Tots els relats personals sobre la vida quotidiana en temps de guerra apunten a la fam, sobretot en els nuclis urbans, però existeix un buit historiogràfic sobre els mecanismes per pal·liar-la i sobre les estratègies polítiques des de les conselleries de Proveïments i Economia que es crearen de bell antuvi als municipis, no exemptes de polèmiques i de confrontacions en les formes d'obtenció d'aliments, sobretot a comarques, i també de subministres a l'altra banda de la frontera.

A mesura que la guerra impactava de forma directa la rereguarda catalana, les carències alimentàries estigueren en primer pla, sent la població infantil la més afectada. Moltes foren les iniciatives, sorgides des de les pròpies institucions públiques, amb la cooperació de col·lectius nacionals i internacionals, que a partir de 1937, i de forma més intensa l'any següent, maldaren per pal·liar aquest greu problema. A Catalunya i a la ciutat de Barcelona, a banda de les

colònies escampades per tot el territori i acollidores de la infància evacuada, s'organitzaren menjadors des de la Comisión de Auxilio Femenino del Ministerio de Defensa, el Centre de Reserva i Especialització d'Artilleria (CREA), el Consejo Nacional de Ayuda a la Infancia Evacuada o l'Ajut Infantil a la Rereguarda, alhora que es reobrien algunes cantines escolars sota la tutela de l'Ajuntament de Barcelona i del Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU). Però no solament els infants esdevenien víctimes de les dures circumstàncies, sinó que també la població adulta estava subjecta a escassetat, a racionaments i a la mesquinesa dels estraperlistes, mentre la nova inserció de la dona en el món laboral modificava el seu rol domèstic. Aquestes realitats abocaven a la cerca de solucions cooperatives i dirigistes.

En les següents pàgines, l'estudi se centra bàsicament en la capital catalana i arrenca de les informacions de la premsa de l'època, especialment el diari *Treball*, òrgan oficial del PSU, amant a difondre l'obra de Joan Comorera Soler, secretari general del partit, i les seves iniciatives per tal de satisfer les necessitats alimentàries de la població des de les conselleries d'Economia i Proveïments.

Nomenat conseller d'Economia en nom del PSU des del 31 de juliol al 6 d'agost de 1936, passà a Proveïments en nom de la UGT des del 17 de desembre de 1936 fins al 4 d'abril de l'any següent, per tornar a ocupar la d'Economia en representació del PSU des del 29 de juny de 1937 fins a la fi de la guerra. Va ser durant aquest segon i més llarg mandat que contribuï a desplegar tres propostes noves: els menjadors populars, els restaurants econòmics i els menjadors infantils.

I. EL COMBAT CONTRA LES CARÈNCIES ALIMENTÀRIES

Des dels primers dies de la revolució, quan la ciutat de Barcelona bullia per les lluites al carrer, la vida quotidiana va quedar totalment trastocada. Una de les necessitats peremptòries era l'atenció als milicians de la mateixa ciutat o arribats de diversos indrets per partir cap al front d'Aragó. Els voluntaris es queixaven que a les barricades només menjaven pa i xoriço extremeny, i foren els mateixos sindicats qui desplegaren la seva experiència per organitzar els serveis, des d'hospitals de sang fins a menjadors, atesos per milicians i milicianes, en centres, fàbriques i ateneus o en restaurants tancats o requisats. També les cantines dels grups escolars de l'ajuntament barceloní van convertir-se en menjadors populars, amb una notable audiència, fet que afegí més fragilitat a la població infantil que havien atès fins aleshores.

Després del cop d'Estat, la recentment creada Federació Obrera de Sindicats de la Indústria Gastronòmica de Catalunya (FOSIG) ingressà a la UGT i de bell antuvi es posà al servei de les milícies, comptant amb l'experiència d'haver organitzat alguns serveis de proveïments de l'Olimpíada Popular.¹ N'esdevingué un emblema l'Hotel Gastronòmic núm. 1 a l'Hotel Ritz, "Menjador Popular al servei de la Revolució", gestionat per la CNT i la UGT, o l'Hotel Suís de la plaça de l'Àngel. I a un dels edificis més emblemàtics de la Barcelona benestant, el monumental Círculo Ecuéstre, ubicat al passeig de Gràcia 38, requisat pel PSU, a més de servir dos mil coberts diaris, s'hi disposava de dutxes, serveis sanitaris, barberia...²

¹ La Federació Gastronòmica de la Unió General de Treballadors (F.O.S.I.G.). *Treball*, 4-8-1936, 6.

² Partit Socialista Unificat de Catalunya. Una visita a casa nostra. *Treball*, 31-7-1936, 6.

La proliferació i diversitat dels dits serveis, un cop superada l'etapa d'atenció prioritària als milicians, comportaren al cap de poc temps, el 15 d'agost, la creació de la Comissió de Control de Menjadors, ja anomenats Menjadors Populars, sota control de la UGT i la CNT, que anà dictant normes per a la seva utilització.³ Els seus usuaris eren obrers en atur forçós i disposats a treballar per a l'economia revolucionària quan se'ls necessités, així com pobres de solemnitat de caràcter vitalici. Després d'aquest primer pas, la Conselleria d'Abastiments, en mans del cenetista Josep Juan Domènech des del 26 de setembre, creà el Comitè Obrer de Control de la Indústria Gastronòmica. Per regular el règim de menjadors i evitar l'aprofitament per part de desaprensus, els sindicats i comitès de barriada havien d'emetre targetes familiars per als obrers en atur, vàlides per una setmana, amb indicació del menjador pertinent i l'hora de l'àpat; a més de la presentació de nòmina dels que treballaven als menjadors.⁴ A mitjan desembre de 1936, s'enumeraren les provisions aportades als menjadors populars: 700.000 quilos de pa, 600.000 de patates, 100.000 de mongetes i 170.000 dotzenes d'ous. Però calia afrontar els problemes de l'escassetat d'aliments tant al front com a la rereguarda, reflex un de l'altre, i el conseller cenetista Josep Juan Domènech, en els darrers dies del seu mandat a Abastiments, en una conferència radiada sobre "Les dificultats d'abastiment i com deuen comportar-se tots els ciutadans", ja apel·là als sacrificis i a l'interès col·lectiu, al mateix temps que anunciava la targeta de racionament.⁵

En assumir Joan Comorera la Conselleria de Proveïments el 17 de desembre, cinc mesos després del cop d'Estat, ja s'havia consumit tot l'estoc emmagatzemat, no s'havia produït prou i les finances estaven exhaurides. De fet, la demanda de productes alimentaris superava l'oferta, amb el consegüent augment de preus dels més bàsics i la impossibilitat per bona part de la població de poder adquirir-los, situació agreujada per l'arribada de refugiats a Catalunya. Davant aquesta mancança, els ajuntaments crearen comissions d'abastiments que gestionaven els productes disponibles i en fixaven els preus, mesures que no evitaren l'aparició d'un mercat negre que eludia les normes establertes.

En aterrar a la conselleria, Comorera es va trobar que hi havia comitès i consellers municipals amb molt poder i situacions de privilegi que dificultaven l'intercanvi camp-ciutat. El seu objectiu va ser aturar les ingerències dels comitès locals, amb una política implacable i rigorosa, mentre la població començava a manifestar signes de protesta i les dones s'esvalotaven a les cues dels mercats, en diversos episodis que havien començat el mes de novembre de 1936 i que continuaren fins al febrer de l'any següent. La CNT-FAI titllà Comorera de "l'home de les cues", mentre que des dels rengles del seu partit es cridava "menys comitès, més pa". Dues realitats s'encavalcaven: la crònica animadversió entre Comorera i els anarquistes, l'augment de preus i l'escassetat i dificultats en la distribució del blat, els principals mercats del qual estaven en mans dels feixistes. La línia empresa a la conselleria no era aliena al govern de plens poders o d'unitat, encapçalat pel conseller en cap Josep Tarradellas des del 26 de setembre de 1936, que atorgava autoritat i donava mans lliures als consellers. Sanejar l'economia, augmentar la producció, estructurar les indústries de guerra i una nova política fiscal, a banda de la creació de l'Exèrcit Popular, foren objectius prioritaris del Govern català, i pel que fa als proveïments, centralització, amb la creació a cada comarca de la Delegació de la Conselleria de Proveïments

³ Avisos y comunicaciones. *La Vanguardia*, 15-8-1936, 6.

⁴ Consejo de Gastronomía. El control del personal. *La Vanguardia*, 21-10-1936, 1-2.

⁵ El abastecimiento de Cataluña. *La Vanguardia*, 13-12-1936, 2.

i de dipòsits comarcals, amb amenaces de requisita pels productes adquirits de forma unilateral a l'estranger.⁶ Sense estocs de blat i farina, es planejà la seva adquisició a França i a l'URSS, i l'establiment de targetes de racionament la segona setmana de gener. En definitiva, hom tractava de restablir l'ordre a la rereguarda, objectiu que topà amb dificultats i derivà en la confrontació amb la CNT-FAI, que jutjava el redreçament i control com a una desviació contrarevolucionària i revisionista.

La reconstrucció de la unitat sota el paraigua del Front Popular, amb l'objectiu prioritari de guanyar la guerra, se sobreposava al de la unitat antifeixista, estratègia que es reflectí en el que fou el quart Govern de Companys, format el 29 de juny de 1937. Les conselleries econòmiques passaren de la CNT al PSU. Proveïments quedà en mans de Miquel Serra Pàmies i Comorera ocupà Economia, que mantingué fins al gener de 1939, amb Estanislau Ruiz Ponseti com a sotssecretari, veritable inspirador de la política econòmica del PSU, en la línia de dirigir i planificar l'economia, a través de la coordinació de les empreses col·lectivitzades, i d'encarar l'estancament de la producció, l'acaparament i l'especulació que derivaven en inflació.

En aquest llarg mandat Comorera destacà per la seva gran capacitat de treball, en un context bèl·lic cada cop més complicat per a la República, que esperonà un nou comitè d'enllaç UGT-CNT, creat el 18 de març de 1938, davant l'amenaça del feixisme, i una cada cop major influència del PCE i de les orientacions de Moscou, on ell mateix hi feu una llarga estada, de gener a març de 1938.

2. EL SEGON MANDAT DE JOAN COMORERA A LA CONSELLERIA D'ECONOMIA. EL PROBLEMA DELS ABASTIMENTS

Si el primer any de guerra les reserves i les fruites i verdures de pobles propers a les ciutats van esmoreir les carències, amb el pas del temps la manca de carn i sobretot de farina esdevingué molt greu i la proliferació d'especuladors i grans traficants ni tan sols s'aturà amb la creació del Tribunal Especial d'Abastiments i l'acció dels jutjats, ja que els beneficis obtinguts sobrepassaven en molt les multes incoades. A Barcelona es venia pels carrers a preus inaccessibles, i hom calculava en uns deu mil els venedors que, gairebé en sistema de monopoli, dificultaven la venda dels que tenien permís, i inclús es constatava que alguns obrers que usaven els menjadors populars deixaven el seu treball per dedicar-se al tràfic il·legal.⁷ Es posava especial èmfasi en la necessària col·laboració ciutadana per denunciar els casos d'especulació, més enllà de les actuacions policials i judicials, ja que millorar l'abastiment era lluitar també contra l'enemic emboscat.⁸ La magnitud del problema feu que es presentés un informe al Ple del Comitè Central del PSUC sobre l'organització del consum col·lectiu i la lluita contra l'especulació.⁹

Des dels rengles del comunisme s'emmirallaven en els menjadors públics de la pàtria dels treballadors, la Unió Soviètica, i les campanyes per a la seva multiplicació no cessaren. La FO-

⁶ Política de proveïments. *Treball*, 25-12-1936, 1.

⁷ Atenció amb els especuladors ambulants. *Treball*, 25-2-1938, 9.

⁸ Tribunales de subsistencias. *La Vanguardia*, 9-3-1938, 10.

⁹ Resolució política del Comitè Central del P.S.U, presa en la seva reunió plenària celebrada a Barcelona els dies 5, 6 i 7 de juny. *Treball*, 12-6-1938, 10.

SIG demanava i projectava crear grans menjadors populars a les grans fàbriques, sobretot a les indústries de guerra i barriades obreres de tot Espanya.¹⁰

A mesura que la guerra avançava i els fronts s'enduien cada cop més homes, les dones esdevenien una mà d'obra indispensable per a les indústries de guerra, fenomen que exigia deslliurar-les de les tradicionals responsabilitats culinàries i de l'atenció als infants. Així, la demanda de menjadors populars i guarderies fou un dels punts clau en les conclusions de la I Conferència Nacional de Dones del PSUC, tot argumentant que les dones no havien de tenir vergonya pel fet d'alliberar-se de les rutines i obligacions familiars i havien d'oblidar-se de la preocupació de cercar individualment el menjar.¹¹ Aquesta reivindicació fou també plantejada en la Conferència Nacional de Mujeres Antifascistas a València, en què es demanaren menjadors col·lectius i guarderies a cada barriada obrera i al costat de cada fàbrica, per incorporar la dona al treball,¹² i reiterada en el I Congrés Nacional de la Dona, celebrat els dies 6, 7 i 8 de novembre de 1937, del qual sorgí la Unió de Dones de Catalunya.

Des de la Conselleria d'Economia, ben connectada amb la de Proveïments, que també ocupava un correligionari del PSUC, Miquel Serra Pàmies, en els primers mesos de 1938 es dictaren un seguit de mesures per millorar el proveïment de pa, un dels motius de descontentament popular. La Comissió Interventora, integrada per la Conselleria de Finances i Economia, tot i les inicials prevencions dels industrials, va elaborar un cens dels forns de pa que va permetre les inscripcions acurades, amb la presentació dels rebuts de la contribució al dia. La regularització va permetre posar fi als abusos, especialment el de destinar bona part de les quantitats lliurades de farina a altres usos, de manera que es va poder suavitzar el racionament de pa a la població.¹³

Era l'hora d'adaptar la totalitat de la indústria gastronòmica a les necessitats del moment i d'acabar amb els especuladors. Els menjadors populars havien de complir l'objectiu de facilitar l'increment del treball a les indústries de guerra. El repte era de tal magnitud que calia una gran transformació de la indústria del ram, i Joan Comorera creà la Comissió Interventora de la Indústria Gastronòmica, el 19 de gener de 1938,¹⁴ i en nomenà president Agustí Coma. L'encàrrec prioritari era incrementar els menjadors populars, reorganitzar el sector d'acord amb les necessitats i acabar d'una vegada per sempre amb el desordre i el règim irritant de desigualtat.

La FOSIG fou una bona aliada en aquest propòsit, amb reiterades crides a intensificar els menjadors populars i les cantines escolars, en primer lloc a Barcelona, Tarragona i Lleida, on hi havia molta població flotant.¹⁵ El seu president, Emili Vilaseca, llençà la consigna d'aconseguir que en vuit dies hi hagués cinquanta menjadors a les principals fàbriques de Catalunya, i d'aportar alimentació extra als treballadors de les indústries de guerra,¹⁶ tal com s'acordà en el ple del Comitè Nacional de la UGT:

Sindicatos y Federaciones nacionales, en orden al problema de abastecimiento deben centrar su acción con la máxima intensidad en la constitución de Comedores colectivos en los lugares de trabajo, al objeto de impedir motivos de pérdida de tiempo y energías en las labores de producción; al fomento del movimiento

¹⁰ Els sindicats abans i després del 19 de juliol. Una indústria planificada. *Treball*, 6-2-1938, 12.

¹¹ La primera Conferència Nacional de Dones del P.S.U. *Treball*, 16-3-1937, 8.

¹² La Conferència Nacional de Mujeres Antifascistas. *La Vanguardia*, 2-11-1937, 4.

¹³ Los restaurantes de Barcelona al servicio exclusivo de los trabajadores. *La Vanguardia*, 28-4-1938, 4.

¹⁴ DOGC, 20-1-1938, 255.

¹⁵ Pròxim Congrés de la F.O.S.I.G. *Treball*, 20-2-1938, 13.

¹⁶ Un objectiu immediat a complir pels obrers gastronòmics. *Treball*, 24 -3-1938, 7.

cooperativo, teniendo por base los núcleos de trabajadores, como medida permanente más eficaz, para ir imponiendo una justa regulación en la distribución y una política de contención en la inflación de precios.¹⁷

No era només el sindicat ugetista el que reclamava aitals mesures, ja que la cinquena conclusió del Comitè d'Enllaç de la Indústria Gastronòmica UGT-CNT també demanava un ràpid increment dels menjadors populars,¹⁸ i l'Assemblea de Dones Activistes del PSU del 19 d'abril reclamava tancar els hotels de luxe i obrir menjadors populars i jardins d'infants.¹⁹ En els mítings del Front Popular, la creació de menjadors populars, infantils i cantines era una de les consignes corejades, i, en el manifest del Primer de Maig del Front Popular i del Comitè d'Enllaç UGT-CNT, a la demanda de multiplicar els menjadors populars abastits per l'Estat s'hi sumava la de garantir a la població un mínim d'articles alimentaris a preus relacionats amb els salaris.²⁰ El Comitè de Catalunya de la UGT felicità el conseller Comorera per la seva tasca persistent en l'organització de menjadors populars, i li ofería el seu concurs i col·laboració entusiasta per endegar projectes encaminats a solucionar, segons les possibilitats del moment, el problema de l'alimentació dels treballadors.²¹

En començar a actuar la Comissió Interventora, funcionaven quatre menjadors populars, amb una mitjana diària de 5.421 coberts, i en una operació d'abast propagandístic s'inaugurà un menjador popular a l'Hotel Colon per servir 5.000 coberts diaris, i dos més, als carrers d'Aragó i d'Urgell, que significaven un augment de 6.000 coberts diaris.²² El mes d'abril de 1938 se'n servien més de 17.000, i estaven en vies de creació sis menjadors més a barris i zones fabrils.²³ A finals del mateix mes s'havia duplicat el nombre d'establiments, amb 22.000 serveis diaris, a 2,50 pessetes el cobert, situats al Cafè Central, Bar Arenas, Hotel Colon, Primer de Maig, Gran Metro, Restaurant Baixador, Restaurant Carbó i a l'interior de l'Hospital Clínic, a banda dels instal·lats dins de fàbriques, o els cooperatius, com el del Sindicat de l'Ensenyança o el dels treballadors de la Generalitat.

També es projectava habilitar quatre cinemes a les barriades, destinats als treballadors de les fàbriques controlades per la Sotssecretària d'Armament, i procedir a instal·lar una cuina monumental en un dels cafès més cèntrics i espaiosos de Barcelona, amb capacitat per servir 6.000 coberts diaris. L'actuació no es limitava a la capital catalana, sinó que també es preveia instal·lar-ne a Manresa, Terrassa i Sabadell, i a altres poblacions fabrils.²⁴

El mes de juny de 1938 s'inauguraren nous menjadors i el president de la Comissió Interventora de la Indústria Gastronòmica, Agustí Coma, demanava la col·laboració ciutadana, fent intransferible el carnet, única manera de controlar les necessitats de la població, i per tal d'esmenar-ho inspectors recorrien els menjadors i sancionaven i retiraven els carnets cedits a algú diferent del titular. Aquell estiu es treballava per posar en marxa un menjador al Cine Novedades per servir-hi de 4.000 a 5.000 coberts, amb una previsible ampliació de 8.000 a

¹⁷ Acuerdos del Comité Nacional de la UGT. *La Vanguardia*, 9-4-1938, 3.

¹⁸ Els treballadors gastronòmics per la mobilització. *Treball*, 8-4-1938, 4.

¹⁹ La gran mobilització femenina del pròxim Primer de Maig. *Treball*, 20-4-1938, 4.

²⁰ 1º de Mayo. Manifiesto del Frente Popular y del Comité de Enlace U.G.T. y C.N.T. *La Vanguardia*, 30-4-1938, 3.

²¹ Acción Sindical. El Comité de Cataluña de la U.G.T. aprueba el pacto de unidad sindical con la C.N.T. La política de Abastos. La depuración de los abusos en los precios. *La Vanguardia*, 13-5-1938, 6.

²² Generalidad. La inscripción en los comedores populares. *La Vanguardia*, 15-2-1938, 5.

²³ Los abastecimientos. *La Vanguardia*, 6-4-1938, 5.

²⁴ Los restaurantes de Barcelona al servicio exclusivo de los trabajadores. *La Vanguardia*, 28-4-1938, 4.

9.000. Segons Coma, en poc temps Barcelona podria solucionar les dificultats i es referí a la col·laboració entusiasta de la majoria d'establiments, amb poques excepcions.²⁵

Prengueren especial rellevància la inauguració del menjador popular a l'Harmonia del Palomar (Sant Andreu del Palomar), al carrer Eugenio Parareda núm. 176, que servia 900 dinars i 900 sopars, i la instal·lació d'un altre al Frontón Sol y Sombra, a l'avinguda de les Corts Catalanes, cantonada Marina, que podia atendre 3.000 comensals en cada àpat.²⁶

No totes les opinions sobre el seu plantejament eren positives. Per a uns la dieta era repetitiva i insuficient, a base de lleties, mongetes i pa, que alguns s'emportaven per menjar a casa, mentre que per a altres el servei de menges variades a base de bacallà, carn, arròs, cigrons, mongetes, ous i pasta per a sopa era injust, ja que aquests aliments rarament se subministraven als particulars.²⁷

Una crítica ben significativa partí del VI Congrés, celebrat a Barcelona el 2 d'agost de 1938, de la Federació de Cooperatives de Catalunya, presidida per Felip Barjau Riera, un dels fundadors del PSUC. En la comunicació adreçada al conseller d'Economia s'expressava el desig de 400.000 famílies de Catalunya que advocaven per la reducció al mínim dels menjadors populars. Creien que suposaven una renúncia al goig dels dinars en comú i reclamaven l'atorgament de queviures directament a les famílies, que havien vist reduïda la ració que se'ls atorgava quan era usuari dels menjadors algun dels seus membres.²⁸

Mentre la majoria de la població patia carències alimentàries, una minoria enriquida pels tripijocs del mercat negre podia gaudir de tota mena de luxes i no tenia mesura en les consumicions als restaurants. La situació fou denunciada pel Comitè d'Enllaç de la Indústria Gastronòmica UGT-CNT, que apostava per l'anul·lació dels menjadors de preu lliure i de luxe, catalogats com a vicis de feixistes. El projecte rebé de seguida el suport de les dues centrals sindicals, representades a la Comissió Assessora.²⁹ Per mitigar les desigualtats, una ordre de la Conselleria d'Economia del 8 d'abril de 1938 autoritzava la Comissió Interventora "per adaptar a les necessitats dels moments tots els establiments que siguin necessaris", reorganitzava la indústria gastronòmica sobre la base dels restaurants econòmics i exigia la tinença d'un carnet expedit per la mateixa comissió per gaudir dels menjars a partir del dia 1 de maig.³⁰ I, a partir de l'11 d'abril, quedaren obertes les llistes d'inscripció a les oficines de la citada Comissió Interventora a l'avinguda de les Corts Catalanes núm. 670, encarregada d'expedir els carnets.³¹

A partir d'aleshores, tots els restaurants, proveïts dels queviures lliurats per la Comissió Interventora, quedaven dividits en les categories A i B, amb únicament dos tipus de coberts a deu i cinc pessetes respectivament, segons la qualitat i situació del local, el nombre d'obrers i empleats de la zona, etc., amb el pa i les postres inclosos i amb catorze models de menús per a cada categoria. Quedaven fora d'aquesta classificació un limitadíssim nombre d'establiments, Brasserie Gran Hotel, La Cala, Oro del Rhin, Hostal del Sol i Cau Ferrat, anomenats de "categoria especial", per a hostes estrangers o atencions oficials. Tots ells pertanyien al Agrupamiento de la Industria Gastronómica (AIG), única empresa del ram col·lectivitzada, i per tant

²⁵ Abastecimiento de la ciudad. El servicio de los comedores populares. *La Vanguardia*, 17-6-1938, 3.

²⁶ Los abastecimientos. *La Vanguardia*, 23-10-1938, 5.

²⁷ La industria gastronómica. *La Vanguardia*, 2-7-1938, 2.

²⁸ *Acció Cooperatista. Òrgan de la Federació de Cooperatives de Catalunya* (797), 26-8-1938.

²⁹ Adaptación de la industria gastronómica a las necesidades de la hora presente. *La Vanguardia*, 6-4-1938, 5.

³⁰ Los restaurantes de Barcelona al servicio exclusivo de los trabajadores. *La Vanguardia*, 28-4-1938, 4.

³¹ Adaptación de la industria gastronómica a las necesidades de la hora presente. *La Vanguardia*, 6-4-1938, 5.

amb els guanys controlats i intervinguts per la Generalitat, amb un 50% aportat a la Caixa de Crèdit Industrial i Comercial. Podien utilitzar-los els posseïdors de carnet de treball útil a la rereguarda, convenientment controlat, amb preferència per aquells amb una certificació de la Sotssecretària d'Armament i pels privats de targeta de racionament, avalats per l'Institut Municipal del Cens, amb una inscripció prèvia. La gent de comarques amb necessitat de traslladar-se a Barcelona havien de proveir-se d'un certificat de l'alcaldia respectiva, que acredités la seva afecció a la República i la justificació de la seva estada a la ciutat.³²

A principis de maig s'inauguraren 74 restaurants econòmics a 5 pessetes i el 8 de maig altres amb un cost de 8 a 10 pessetes, entre ells l'Euskadi, el Baviera, el Caf  de la Rambla, el Glaciar, el Terminus i el Velòdrom, i s'anunciaven nous menjadors populars a 2,50 pessetes.³³ El carnet era vàlid a qualsevol dels 74 establiments sense distinció de districte, mentre no s'haguessin servit el nombre de coberts que figuraven en els cartells de cada menjador. L'horari quedava establert de 12 a 15 i de 18 a 20:45, amb la possibilitat d'anar a l'Hotel Orient de 9 a 12 i de 15 a 18 si el treball impedia complir l'horari general, i també es dict  la prohibició de portar menjar a casa.³⁴

En pocs dies els restaurants econòmics atenyeren la xifra de 89 del tipus B, 18 del tipus A i 6 pels forans, amb 40.000 coberts que se sumaven als 25.000 dels menjadors populars, i l'1 de juny es preveia l'obertura de 64 més del tipus B.³⁵ A finals de juny s'havien expedit 60.000 carnets de tipus B i l'extraordinària demanda deix  m s de 25.000 sollicituds sense atendre quan s'acabaren els terminis per inscriure's.³⁶

Per tal d'evitar frauds, duplicitat i carnets de distintes categories, es procedí a elaborar un fitxer de tots els posseïdors, i tampoc faltaren els incompliments de les normes per part dels propietaris dels restaurants, sobre els quals requeien multes i fins i tot alguna detenció, arribant a designar-se un inspector permanent als establiments reincidents i implantant-se una b stia de reclamacions a tots ells.³⁷

A partir de l'1 de setembre, en virtut d'una ordre del Departament d'Economia s'unificaren els tipus A i B en una sola categoria, la B, i la Comissió Interventora de la Indústria Gastron mica arbitr  noves normes per a la seva utilització: limitació del dret de possessió de carnets de menjadors econòmics i populars als qui veritablement ho necessitessin, per tal de poder establir una mitjana normal d'assistents, assegurar-los el menjar corresponent i evitar una duplicitat de racionament en perjudici de la resta de la població; expedició per separat dels tiquets per dinar i sopar; utilització en exclusiva dels restaurants del districte del client; cost dels tiquets a 2 pessetes, deduïdes en el preu del cobert i amb pèrdua si no se'n feia  s; servei tan sols per als treballadors de les indústries de guerra i en les d'utilitat reconeguda, casos en què calia renunciar al sobreracionament assignat i a la ració de la targeta de racionament, en cas de fer els dos àpats. La resta de ciutadans els podien utilitzar si hi havia prou distància entre el lloc de treball i el domicili, i els forasters havien de presentar un certificat de l'alcalde de la localitat. Pel que fa als restaurants, havien de fixar un cartell amb les quantitats de cada àpat i vetllar per la condimentaci  adequada, dins de les naturals limitacions en la variació dels menús, exigides

³² Los restaurantes de Barcelona al servicio exclusivo de los trabajadores. *La Vanguardia*, 28-4-1938, 4.

³³ Els menjadors populars i econòmics al servei exclusiu dels treballadors. *Treball*, 1-5-1938, 10.

³⁴ L'horari dels restaurants econòmics. *Treball*, 7-5-1938, 2.

³⁵ L'obra del Departament d'Economia. Restaurants per als infants. *Treball*, 13-5-1938, 8.

³⁶ Els menjadors econòmics. *Treball*, 9-8-1938, 4.

³⁷ Multas a unos establecimientos de comidas. *La Vanguardia*, 10-12-1938, 4.

per les circumstàncies.³⁸ També es dictaren altres mesures de control, tant per als menjadors econòmics com per als populars, i es pretengué facilitar l'adquisició dels tiquets, per quinzenes o mensuals, alhora que les aglomeracions de públic a les oficines determinà el lliurament de tiquets en diferents dies per districtes, en un horari força ampli, de 8 a 12 i de 14 a 15.³⁹

Amb aquest ventall de normes per als restaurants econòmics es pretenia corregir les deficiències constatades arran de les experiències dels menjadors populars. *La Vanguardia* havia recollit les opinions de lectors que es queixaven d'haver d'anar en pelegrinatge d'establiment en establiment per poder menjar o de suportar cues interminables. En una entrevista als senyors Coma i Bertran, membres de la Comissió Interventora, aquests valoraven positivament la descongestió del servei a partir de la distribució per districtes i anunciaven una mesura en estudi, l'assignació personal de restaurant, prevista pel mes de desembre de 1938.⁴⁰

Fins al 24 de gener, en vigílies de l'ocupació de Barcelona, encara es lliuraren tiquets per als restaurants econòmics i se'n projectaren altres, com el del Casal del Metge, el patronat del qual rebé l'autorització de l'esmentada comissió per planificar el servei de menjador de tipus econòmic, i estava previst inaugurar-lo l'1 de gener de 1939.⁴¹

L'altre pilar de l'obra de Comorera foren els menjadors infantils, instal·lats als cinemes de Barcelona, primer, i poc temps després a altres localitats. De la mateixa manera que en el cas dels menjadors populars, eren nombroses les demandes de sindicats i associacions per tal de pal·liar les deficiències alimentàries dels aproximadament 200.000 infants a Barcelona, que es notaven en forma de raquitisme, absentisme i baix rendiment escolar. En temps de racionament estricte, a Barcelona hi havia registrats 51.000 nens menors de dos anys, per als quals la manca de llet líquida era un problema i calia subministrar-los llet condensada, com es feia amb els malalts,⁴² i també es distribuïa farina, mitjançant la presentació de recepta mèdica.⁴³ L'arribada d'infants refugiats i la necessària incorporació de la dona al treball feien del tot peremptori arbitrar mesures que la Conselleria d'Economia impulsà al llarg de l'any 1938.

En el I Congrés FETE-UGT, celebrat del 28 al 30 de gener de 1938, la ponència núm. 1, "La FETE i la guerra", reclamava cantines escolars, guarderies, menjadors infantils, parvularis...,⁴⁴ i en el III Congrés de la UGT es creà la Comissió Proalimentació de l'Infant, presidida pel secretari de Serveis Socials, amb delegats de la FOSIG, sindicats de l'alimentació (forners, rebosters i pastissers), sindicats del Vestit, Fabril i Tèxtil, Metal·lúrgia, Banca i Borsa, FETE, Treballadors Sanitaris i Ajut Infantil a la Rereguarda. Entre les tasques urgents es citaven les guarderies i cases bressol, a prop de les fàbriques, i els menjadors infantils, almenys per garantir un àpat al dia als nens en edat escolar, amb un cost de 2 pessetes diàries per infant, a més de la inversió en les instal·lacions.⁴⁵ En el camp femení, Dolors Piera s'expressà de forma semblant a l'Assemblea

³⁸ Nova ordenació dels menjadors econòmics. *Treball*, 16-8-1938, 5.

³⁹ Las subsistencias. Unificación de los comedores económicos de Barcelona. *La Vanguardia*, 16-8-1938, 4; Los abastecimientos. La renovación de tiquets de los restaurantes economicos. *La Vanguardia*, 18-12-1938, 5.

⁴⁰ Abastecimientos. Reformas en el sistema de comedores económicos. *La Vanguardia*, 19-11-1938, 4.

⁴¹ Notas sobre abastecimientos. El comedor del "Casal del Metge". *La Vanguardia*, 24-12-1938, 2.

⁴² Ayuntamiento de Barcelona. *Mi Revista* (40), 1-5-1938.

⁴³ Los abastecimientos. Harina para la infancia. *La Vanguardia*, 21-7-1938, 2.

⁴⁴ Primer congrés de la Federació Catalana de Treballadors de l'Ensenyament U.G.T. *Treball*, 22-1-1938, 11.

⁴⁵ Cal anar ràpidament a la creació de Menjadors Infantils, Guarderies i Cases-Bressol. *Treball*, 8-3-1938, 3.

de Dones de BCN del PSU,⁴⁶ a la II Conferència de Dones del PSU i en el marc de la Unió de Dones de Catalunya.⁴⁷

Fou en aquest context que Comorera va exposar un projecte singular, en paral·lel als menjadors populars: l'habilitació de sales de cinema com a menjadors, que començà amb l'estudi de les condicions de deu cinemes de Barcelona, cedits per la Comissió Interventora d'Espectacles Públics, apadrinats i sostinguts per unitats de l'Exèrcit.⁴⁸ Ben aviat arribaren les felicitacions a Comorera per la iniciativa, com la de la Federació Nacional de Pioners⁴⁹ o la del I Congreso de los Metalúrgicos de Cataluña,⁵⁰ i des d'unitats del front i des dels radis del partit s'oferien a finançar-los o a cedir els seus locals.

La crida per fer apadrinaments va tenir força repercussió, com feren la Secretaria de Serveis Socials de la UGT a totes les federacions i sindicats⁵¹ o les divisions del mateix Exèrcit. Una carta al conseller Comorera del Comissariat de la Comandància Principal d'Artilleria del XV Cos de l'Exèrcit el felicitava "por la creación de los restaurantes infantiles y ofreciéndole un importante lote de víveres, ahorrados de su racionamiento, para destinarlo a uno de los restaurantes infantiles de esta ciudad, demostrando con este rasgo, su amor a los niños y su deseo de colaborar eficazmente, a la solución de uno de los problemas más graves que la guerra nos plantea".⁵²

No faltaren algunes iniciatives dels sindicats, com la del Sindicat de Funcionaris de l'Ajuntament de Barcelona, de la UGT, amb la col·laboració de la 224a Brigada de la 50a Divisió, amb vista a crear un menjador infantil per a fills dels seus afiliats, de sis a catorze anys, amb preferència pels infants de combatents i pels dels afiliats inscrits voluntàriament a files.⁵³

La Federació de Cooperatives de Catalunya, sense menystenir la bona voluntat de la creació de menjadors infantils, es mostrà reticent al projecte, com ja ho havia fet respecte als menjadors populars en l'esmentada exposició al conseller d'Economia arran dels acords del VI Congrés. Jutjava més necessari establir cantines a tots els grups escolars, amb el menjar que els correspondria si anessin als menjadors infantils, pels avantatges del tracte dels mestres i del coneixement de l'espai i per evitar els desplaçaments.⁵⁴

L'organització dels menjadors estava a càrrec de la Comissió Interventora de la Indústria Gastronòmica i per al seu sosteniment es comptava amb les trameses de la Direcció General d'Abastiments, dirigida per Trifón Gómez, i amb les aportacions d'unitats de l'Exèrcit que els apadrinaven, a més de donatius de l'estranger i de particulars, canalitzats a través del compte corrent de la Conselleria d'Economia de la Caixa de Crèdit Industrial i Comercial. Gratuïts per als fills d'orfes i vídues de guerra i de pares sense ingressos, s'establia un preu mòdic per a la resta, una pesseta,⁵⁵ i calia confirmar dos anys de residència a Barcelona, certificada per l'alcaldia de barri.⁵⁶

⁴⁶ Per la mobilització total de les dones de Catalunya. *Treball*, 27-9-1938, 3.

⁴⁷ Ahir començaren les sessions de la Segona Conferència Nacional de Dones del P.S.U. *Treball*, 2-10-1938, 8.

⁴⁸ El Conseller d'Economia, Camarada Comorera, continua rebent importants aportacions a favor dels menjadors infantils. *Treball*, 27-5-1938, 2.

⁴⁹ La Federació Nacional de Pioners a la Conselleria d'Economia. *Treball*, 21-5-1938, 8.

⁵⁰ Vida Sindical. El primer Congreso de los Metalúrgicos de Cataluña. *La Vanguardia*, 4-9-1938, 10.

⁵¹ Els Menjadors Infantils creats pel camarada Comorera. *Treball*, 3-6-1938, 2.

⁵² Los abastecimientos. Los comedores infantiles. *La Vanguardia*, 10-7-1938, 5.

⁵³ Creación de un comedor infantil. *La Vanguardia*, 18-9-1938, 6.

⁵⁴ *Acció Cooperatista. Òrgan de la Federació de Cooperatives de Catalunya* (797), 26-8-1938.

⁵⁵ Restaurants per als infants. *Treball*, 13-5-1938, 8.

⁵⁶ La industria gastronómica. Apertura de inscripciones para cinco nuevos comedores infantiles. *La Vanguardia*, 13-7-1938, 3.

La directora general del servei era Josepa Boira, que comptava amb els col·laboradors Magí Soler, Jordi Viola, Agustí Coma i Antoni Bertran i Valldeperes fins que se n'anà al front. Per al seu funcionament va ser cabdal la col·laboració de les dones de la FOSIG (Juanita Monreal ocupava la secretaria general del Comitè Femení de Barcelona). El nombre de les seves afiliades havia augmentat de 500 l'any 1936 a 3.200 a finals de 1938, i, a més dels menjadors infantils, estaven compromeses en el Socors Roig, visitaven hospitals, eren padrines de guerra i donadores de sang, i satisfien una quota extraordinària per apadrinar batallons.⁵⁷

En una primera tanda es posaren en funcionament cinc menjadors, sent el gracienc Verdi el pioner:

CINEMA VERDI (carrer de Verdi, 32). A finals de maig de 1938 s'obriren les inscripcions⁵⁸ per donar menjar a 2.000 criatures, amb l'apadrinament de l'IIa Divisió del V Cos de l'Exèrcit, que aportà 40.000 pessetes, 40 quilos de cigrons i 95 d'arròs i cinc llaunes de carn en conserva, de la denominada "carn russa", ingredients base dels menús diaris.⁵⁹ Inaugurat el 19 de juny en un acte popular amb els infants i les famílies amenitzat per la banda de la divisió, comptà amb la presència del conseller Comorera i de representants militars, i l'avinentsa s'aprofità per estimular els apadrinaments i mostrar els llaços entre l'Exèrcit i la població civil, entre el front i la rereguarda.⁶⁰

CINEMA BAILÈN (carrer de Bailèn, 205). El 10 de juliol s'inaugurà el núm. 2, amb la previsió de servir 2.000 àpats diaris i apadrinat per carrabiners.⁶¹

CINEMA PONS I GALLARZA (Harmonia del Palomar, carrer de Pons i Gallarza, 58). Inaugurat el 22 de juliol i apadrinat per la 27a Divisió, entrà en funcionament l'1 d'agost.⁶²

CINEMA GALILEU (carrer de Galileu, 60). Fou inaugurat el 4 d'agost, amb la presència de la 27a Divisió.⁶³

CINEMA CORTES (avinguda de les Corts Catalanes, 794, davant la plaça de toros Monumental). Inaugurat el 17 de setembre, amb el núm. 4, estava apadrinat per l'Agrupació de la Indústria Gastronòmica.⁶⁴

Els rituals de les inauguracions oficials es repetiren en les obertures successives amb l'assistència del mateix Comorera, altres autoritats i representants de l'Exèrcit, acompanyats d'un variat programa d'actuacions per als nens inscrits, cinema, atraccions, música a càrrec de bandes de l'Exèrcit o de la Banda Municipal...

⁵⁷ Les dones de la Indústria Gastronòmica. *Treball*, 8-10-1938, 7.

⁵⁸ Atenció a la política de Proveïments. *Treball*, 26-5-1938, 3.

⁵⁹ Donativos para los comedores infantiles. *La Vanguardia*, 22-7-1938, 2.

⁶⁰ Inauguración del primer comedor para niños. *La Vanguardia*, 21-6-1938, 4.

⁶¹ Per als infants de Catalunya. *Treball*, 5-7-1938, 4; Inauguración de nuevos comedores infantiles. *La Vanguardia*, 10-7-1938, 1.

⁶² Un altre restaurant infantil. *Treball*, 30-7-1938, 4; Generalidad de Cataluña. Nuevo comedor infantil. *La Vanguardia*, 30-7-1938, 4.

⁶³ Los abastecimientos. Comedores infantiles. *La Vanguardia*, 4-8-1938, 2.

⁶⁴ Inauguración de un comedor infantil. *La Vanguardia*, 17-9-1938, 2.

A començaments de juliol ja s'havia anunciat la propera obertura de deu nous menjadors infantils⁶⁵ i s'ampliava l'edat per al seu ús, de quatre a catorze anys.⁶⁶ En aquesta nova tanda es posaren en marxa els següents:

CINEMA HORTA (carrer d'Horta, 31-33). Inaugurat el mes de setembre.

CINEMA RIVOLI (Rambla del Triomf). Amb el núm. 5, s'inaugurà el mes d'octubre per a 2.500 infants, sota el patrocini de la 42a Divisió.

CINEMA LES CORTS (carrer de Cabestany, 3). Concebut per alimentar 1.500 nens i apadrinat per la 3a Divisió del II Cos d'Exèrcit, s'inaugurà el 30 d'octubre, amb el núm. 8.⁶⁷

CINEMA MUNTANER (carrer de Muntaner, 106). Inaugurat el mes d'octubre.⁶⁸

CINEMA CÈNTRIC (carrer del Peu de la Creu, 2). Amb el núm. 6, s'inaugurà el 6 de novembre.

CINEMA ENTENÇA (carrer d'Entença, 90-92). Inaugurat el 16 de desembre per a 6.000 nens, amb el núm. 14.⁶⁹

CINEMA NOU (carrer dels Obradors, 10-12). Amb el núm. 9, obrí les inscripcions el mes de juliol,⁷⁰ però es desconeix la data de la seva inauguració.

Joan Comorera s'esplaià en una llarga entrevista a finals de setembre de 1938,⁷¹ en què feia balanç dels primers cinc menjadors en funcionament a Barcelona, que acollien diàriament 14.000 nens, i altres 7.000 a les comarques catalanes, a Sabadell, Terrassa, Borjas (sic), Tarragona, Vilada i Berga. Llançà el projecte de duplicar el nombre de comensals en un torn de cinc a set de la tarda, als mateixos locals i amb els mateixos personal i utensilis, de manera que, en el termini d'un mes, 50.000 nens barcelonins podrien ser atesos perfectament amb una menjada diària.

No podia deixar d'esmentar l'especial atenció amb què es realitzava l'obra, dirigida i administrada per la Conselleria d'Economia mitjançant la Comissió Interventora de la Indústria Gastronòmica i la col·laboració entusiasta de la Direcció General de Abastos, amb Trifón Gómez, per a l'adquisició de queviures, fet que solucionava una de les parts més importants de l'abastiment de la població civil, l'alimentació regular i eficient dels nens. I tampoc deixava d'emfasitzar la col·laboració entre les divisions de l'Exèrcit Popular, lluitadores per la llibertat i la independència d'Espanya, i la rereguarda, tot remarcant les emotives cartes dels menuts als seus padrins i la seguretat dels combatents en constatar que els seus fills estarien degudament atesos, fet que els apujava la moral i els estimulava a efectuar subscripcions i a donar part de les seves racions. A banda de menjar, Comorera explicava que darrerament havia arribat algun ramat de bous i cabres, que degudament cuidades donarien cries i serien una reserva per subministrar carn fresca als nens, i amb aquesta finalitat la Conselleria d'Agricultura havia cedit una granja situada en una localitat pròxima a Barcelona per concentrar el bestiar, tot esperant

⁶⁵ Les activitats de la Comissió Interventora de la Indústria Gastronòmica. *Treball*, 2-7-1938, 1.

⁶⁶ Els menjadors infantils. *Treball*, 1-6-1938, 2.

⁶⁷ La indústria gastronòmica. Apertura de inscripcions para cinco nuevos comedores infantiles. *La Vanguardia*, 13-7-1938, 3.

⁶⁸ El Radi III i la inauguració d'un menjador infantil. *Treball*, 30-10-1938, 5.

⁶⁹ Los abastecimientos. Apertura de inscripciones para el comedor infantil n.º 14. *La Vanguardia*, 11-9-1938, 2.

⁷⁰ Los abastecimientos. Nuevo comedor infantil. Apertura del período de inscripción. *La Vanguardia*, 26-7-1938, 2.

⁷¹ La obra de los comedores infantiles. *La Vanguardia*, 22-9-1938, 2.

que les unitats militars enviessin animals vius, crida que feia extensiva als Sindicats Agrícoles i a camperols i ramaders.

Fou un projecte d'envergadura planejat a curt i mitjà termini, que es va veure interromput per la ràpida caiguda de la ciutat en mans dels feixistes. Pocs dies abans de l'ocupació de Barcelona, Comorera mostrava la seva satisfacció per l'èxit dels menjadors, que proporcionaven cada dia menjar a 50.000 nens, i confiava que en un mes s'arribaria a 100.000 i més endavant a 200.000.⁷²

I també fou aquests dies quan Comorera rebé la visita d'una delegació dels excombatents argentins de les Brigades Internacionals, que abans de marxar al seu país havien visitat diversos menjadors infantils, acompanyats per Eloína Malasechevarria, aleshores cap del Servei dels Restaurants Infantils, i aprofità l'avinentsa per lliurar un missatge adreçat al Partit Socialista de l'Argentina, en demanda d'ajut contra el feixisme invasor.⁷³

3. L'EXPANSIÓ A ALTRES CIUTATS

Amb la vocació d'estendre el projecte per tot Catalunya, el mes de setembre de 1938 funcionaven menjadors a Terrassa, Sabadell, Borjas (sic), Tarragona, Berga i Vilada, amb un servei de 7.000 àpats, i estaven en fase d'adaptació els de Gramenet del Besòs, Vilaboi, Granollers, Mataró, Girona, Manresa, Calella, Figueres, Palamós, Puig-reig i Arenys de Munt.⁷⁴

Les peticions arribaven des de sindicats i ajuntaments. A Figueres la Comissió Proalimentació de l'Infant en va ser la promotora.⁷⁵ També ho fou la del Sindicato de Obreros Mineros de la Comarca de Berga,⁷⁶ i a Sabadell, conscients dels estralls que patien els fills dels combatents, la Federación Local de Sindicatos UGT encetà una recaptació als consells d'empresa de fàbriques i tallers per lliurar diners a la Conselleria d'Assistència Social i invertir-los en menjadors exclusius per als nens.⁷⁷

Igual que a la capital catalana, les inauguracions oficials esdevenien actes propagandístics, amb la presència de les autoritats i els batallons patrocinadors, convertits en hostes de la ciutat. A tall d'exemple, a Tarragona el primer menjador infantil, apadrinat per la 46a Divisió, fou inaugurat el mes de setembre, amb una delegació de combatents i la seva banda militar, i amb l'assistència de Comorera i de Coma, el comandant militar de la plaça, el president de l'Audiència, el cap administratiu d'Hisenda, delegats d'Hisenda, d'Ordre Públic i de la Generalitat, així com una representació d'alumnes de l'Escola de Capacitació.⁷⁸ I a Terrassa, al menjador infantil núm. 12, patrocinat per la 60a Divisió i inaugurat el 14 d'octubre al Cinema Alegria, se celebrà un acte grandios, amb la presència del tinent coronel de l'escolta del president de la República, el conseller Comorera i el de Cultura de l'ajuntament, el comandant i el comissari de la divisió, a més d'altres personalitats, que reberen el regreçament per part d'un nen en re-

⁷² El éxito de los comedores escolares glosado por el sr. Comorera. *La Vanguardia*, 17-12-1938, 2.

⁷³ Generalidad de Cataluña. La obra de los Comedores infantiles. Los excombatientes argentinos antes de marcharse visitan los comedores infantiles. *La Vanguardia*, 7-1-1939, 2.

⁷⁴ Manifestacions del Conseller d'Economia camarada Comorera, *Treball*, 22-9-1938, 3.

⁷⁵ Comarcas catalanas. Una iniciativa en favor de la infància. *La Vanguardia*, 17-7-1938, 8.

⁷⁶ Primer Congreso ordinario del Sindicato de Obreros Mineros de la comarca del Berguedà. *La Vanguardia*, 27-7-1938, 5.

⁷⁷ La Secretaria de Serveis Socials del Secretariat de Catalunya de la U.G.T. i la creació de menjadors infantils. *Treball*, 25-5-1938, 7.

⁷⁸ Inauguración de un nuevo comedor infantil. *La Vanguardia*, 25-10-1938, 3.

presentació de la Federació de Pioners. Tampoc no hi faltà la salutació d'una nena als representants de la divisió, un soldat de la qual llegí diverses cartes de combatents adreçades als infants.⁷⁹

A Gramenet del Besòs, el menjador infantil número 19 estava situat al passeig Durruti;⁸⁰ el de Sabadell, amb 5.000 inscrits apadrinats per la 44a Divisió, no va ser inaugurat fins al mes de desembre,⁸¹ i un dels darrers que es posaren en marxa va ser el de Vilaboi, al local de l'Ateneu Santboià, apadrinat pel 7è Batalló de Transports i condicionat per l'ajuntament amb la col·laboració de totes les entitats polítiques i socials, amb l'alta xifra de 1.300 nens inscrits dels 1.800 de la població.⁸² Completen la nòmina dels darrers posats en marxa el núm. 34 a Arenys de Munt, per a 600 nens,⁸³ i el de Caldes de Montbui al balneari Rius, també amb el mateix nombre d'infants.⁸⁴

4. OBRA EDUCATIVA I PROPAGANDA ALS MENJADORS INFANTILS

Com s'havia fet des de primeries de segle a les cantines escolars de l'Ajuntament de Barcelona, el vessant educatiu era present als menjadors infantils, però les especials circumstàncies el feren decantar vers dosis de propaganda i enaltiment dels patrocinadors, ben detallats en reportatges monogràfics. Emissions radiades, concursos de cartells i segells, revistes, biblioteques, periòdics murals..., elaborats pels infants, al costat de festivals i de la celebració de les diades especials, com la Diada de l'Infant, en col·laboració amb la Comissió Pro Any Nou de l'Infant. Bandes de les unitats de l'Exèrcit apadrinadores actuaven de forma periòdica, i els mateixos soldats enviaven joguines i materials i eren correspostos pels infants, amb l'elaboració de banderes o la tramesa de cartes i dibuixos.

Sorpren que, inclús amb els clars indicis que anunciaven la derrota, les crides a la resistència del PSU arribessin també a l'obra dels menjadors, afirmant que el futur del país estava en mans dels nens. El 14 de gener de 1939 la revista *Meridià* ofería una llarga entrevista de Domènec Guansé a l'escriptor i secretari de la Institució de les Lletres Catalanes Francesc Trabal, cap de Relacions i Propaganda dels Serveis de Restaurats Infantils,⁸⁵ en què presentava el projecte d'un setmanari infantil, titulat *Marrasquí*, nom de l'heroi infantil de Carles Riba. Sota la direcció de l'escriptor i poeta Cèsar August Jordana, amb experiència en adaptacions i contes per a infants, es comptaria amb col·laboradors de primer ordre (Clusellas, Nyerra de L'Esquella, Apa, Mora, Martí Bas, Joan Oliver, Benguerel...), i tindria espai per a escrits o dibuixos dels nens. Però la revista no era l'únic projecte. Hi havia en cartera la confecció d'un àlbum amb la història gràfica de Catalunya, amb catorze sèries de dotze cromos cadascuna, amb text de Ferran Soldevila i dibuixos de Junceda, Clusellas, Narro, Mora, Martí Bas i Gonyi.

En tots els actes s'enaltia l'obra de Comorera; al menjador del Cinema Cortes fins i tot s'inaugurà el Club Infantil Joan Comorera, i se li reté un homenatge per part dels clubs infantils de la ciutat.⁸⁶ Fou el moment de recordar *L'avi*, l'obra escrita durant la seva estada a la presó, després del 6 d'octubre de 1934. El llibre, concebut com el breviarí educatiu dels

⁷⁹ Generalidad de Cataluña. Nuevo comedor infantil. *La Vanguardia*, 29-9-1938, 2.

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ La inauguració d'un restaurant infantil a Sabadell. *Treball*, 23-12-1938, 4.

⁸² Los abastecimientos. *La Vanguardia*, 11-12-1938, 2.

⁸³ *Ibid.*

⁸⁴ Restaurants Infantils. *Treball*, 10-1-1939, 2.

⁸⁵ L'obra cultural dels menjadors infantils. *Meridià* (53), 14-1-1939.

⁸⁶ El Conseller Joan Comorera és aclamat pels infants del Menjador Infantil número 4 i per les seves mares i familiars. *Treball*, 22-11-1938, 8.

infants catalans, s'inicia amb la descripció de les activitats escolars i acaba a la llar, i després continua amb quatre capítols: educació física, intel·lectual i tècnica, cívica-moral i estètica. Es va considerar un bon complement de l'obra dels menjadors, i de fet el mes de novembre se n'havien repartit mil exemplars als centres de l'Ajut Infantil a la Rereguarda.⁸⁷ Manuel Valldeperes, en l'article "Joan Comorera i els infants",⁸⁸ a partir del lema "Per damunt de tot, els infants", definia l'autor com un "home dur, enèrgic i tenaç davant l'enemic", però "sensible en presència dels seus dos grans amors: Catalunya i els infants! I és per això, perquè és un patriota irreductible, que sap lligar tan hàbilment el present amb el futur. Per alguna cosa no és possible oblidar que els infants d'avui han d'ésser els homes de demà!". Pocs dies abans de la caiguda de Barcelona, les consignes alertaven que se seguia lluitant pel demà i que els infants eren la llavor de les transformacions, de manera que si l'obra dels menjadors infantils esdevenia efectiva en una situació de guerra, més hauria de ser-ho l'endemà, a l'hora de la reconstrucció nacional.

5. LES FONTS DE SOSTENIMENT

Si bé el principal impuls provenia de les unitats militars, hi hagué altres fonts que contribuïren al seu funcionament. Una de les més freqüents eren els festivals organitzats sovint pel mateix Exèrcit, amb una notable presència d'autoritats civils i militars, que tenien lloc a les poblacions, amb obres de teatre, balls folklòrics, sarsueles..., on col·laboraven artistes de diversos gèneres, com el baríton Marcos Redondo o el tenor Emili Vendrell.

A més de les recaptacions obtingudes als festivals, hi hagué un seguit d'iniciatives corporatives, des dels sindicats fins als radis del partit, i també donacions directes de particulars a la conselleria. Des que es posà en marxa el projecte, van ser la UGT i el PSU qui van protagonitzar més campanyes per recaptar diners, com feu el Secretariat de Serveis Socials de la UGT,⁸⁹ el Sindicat Obrer d'Indústries Gràfiques i Similars,⁹⁰ el Sindicat de Cafès, Restaurants Econòmics, Tabernes i Similars (SICRETS)⁹¹ o el de la Comissió Interventora d'Espectacles Públics⁹² i els mateixos diputats del partit.⁹³ Tampoc faltaren donatius d'oficines de la Generalitat, de personal dels menjadors que aportava un dia de sou i els d'empreses col·lectivitzades, com F.Vehils Vidal, Casa Vilardell, Magatzems Pelayo, Calzados Minerva o els Magatzems Jorba S. C.⁹⁴ Els particulars participaven amb aportacions mensuals o amb una única quantitat, i la llista de donatius era detallada a la premsa juntament amb els oferiments que arribaven per apadrinar un menjador, posant especial èmfasi en les ocasions en què el president Companys feu una aportació.⁹⁵

L'Exèrcit, a més de lliurar les recaptacions dels festivals i les dutes a terme pels seus batallons, que arribaven a quantitats altes, oferia donatius en espècie. A tall d'exemple, el Batalló d'Obres

⁸⁷ L'obra cultural d'Ajut Infantil a la Rereguarda. *Treball*, 22-11-1938, 2.

⁸⁸ Joan Comorera i els infants. *Treball*, 5-1-1939, 4.

⁸⁹ Entorn d'una obra exemplar. *Treball*, 24-9-1938, 7.

⁹⁰ Los abastecimientos. *La Vanguardia*, 14-7-1938, 4.

⁹¹ Protección a la infancia. *La Vanguardia*, 25-9-1938, 2.

⁹² Los abastecimientos. *La Vanguardia*, 13-11-1938, 2.

⁹³ Una valuosa aportació dels nostres diputats a l'obra dels Restaurants Infantils. *Treball*, 7-12-1938, 1.

⁹⁴ Los abastecimientos. Donativos. *La Vanguardia*, 4-8-1938, 2.

⁹⁵ Un donatiu del president de la Generalitat als menjadors infantils, *Treball*, 10-1-1939, 2; El president Companys ha fet un donatiu de queviures a favor dels menjadors infantils. Per la mateixa finalitat, combatents de les Brigades Internacional han lliurat al Departament d'Economia la quantitat de 918 pessetes. *Treball*, 17-7-1938, 4.

i Fortificacions núm. 25, lliurà 1.000 pans corresponents al seu racionament del dia 19 de juliol;⁹⁶ la 44a Brigada, 374è Batalló de la 44a Divisió, 30 caixes de préssecs, 800 racions de pa i 100 litres d'oli;⁹⁷ la Comandància d'Enginyers del XIII Cos de l'Exèrcit, integrada pels batallons d'obres i fortificacions núm. 37 i 10, Batalló de Sapadors núm. 3 i personal de la Comandància, 100 quilos de patates, 150 de llegums, 1.060 pans i 55 quilos de sucre;⁹⁸ el Batalló de Transmissions de l'Exèrcit de l'Est, 517 pans i altres comestibles.⁹⁹

Des de l'estranger arribaren ajudes destinades als infants des de bon començament, com feu el diari *Crítica* de Buenos Aires, que lliurà 8 tones de queviures a la Conselleria d'Assistència Social de l'ajuntament barceloní, en el marc de la crida duta a terme pel Centre Antifeixista Sud-americà;¹⁰⁰ la Federació de les Joventuts Comunistes franceses, amb un donatiu de 40.000 francs per garantir la creació d'un menjador per a 5.000 nens,¹⁰¹ i els quàquers a través de l'organisme Amics dels Nens d'Espanya,¹⁰² a més de les tones de llet que arribaven des de França. I quan ja estaven en marxa un nombre significatiu de menjadors, Rosa Santacana, l'esposa de Joan Comorera, viatjà a l'Argentina a la recerca d'ajuts.¹⁰³ D'aquesta estada en sortí l'article de R. Carné-Cort "Pels infants de Catalunya", publicat a la revista *Ressorgiment*, que descrivia amb dramatisme la situació dels nens a Catalunya, on més de 300.000 passaven gana, i que estimulava les iniciatives, com establir el Dia del Pot de Llet un cop al mes, a càrrec d'una comissió femenina. Santacana portà un missatge de Companys per als catalans residents, i el Casal Català donà 1.000 pesos i organitzà una festa per estimular la solidaritat.¹⁰⁴

6. ALTRES INICIATIVES A PROFIT DELS MENJADORS INFANTILS

No tan sols els infants barcelonins estigueren en la diana de les preocupacions. En primer lloc va caldre atendre els nens evacuats de les zones amenaçades pels rebels, després va caldre actuar a les pròpies ciutats de la rereguarda, objectius que implicaven l'organització del servei de menjadors a les colònies o a recintes específics. Va significar un gran impuls la creació, l'agost de 1937, del Consell Nacional de la Infància Evacuada (CNIE) des del Ministerio de Instrucción Pública, dirigit pel comunista Jesús Hernández, i l'abril de 1938 per l'anarquista Segundo Blanco, que comptà amb la mestra catalana, també cenetista, Ester Antich Sariol, directora general de Primera Ensenyança, per dirigir aquell organisme.¹⁰⁵ Amb l'excepció dels menjadors per als bascos gestionats pel Govern d'Euskadi, el sosteniment dels menjadors anà a càrrec del Comitè d'Avituallament d'Assistència Social fins a la seva dissolució, el 12 d'octubre de 1937, i cada municipi rebia de l'Estat una part del finançament per traslladar-lo a les famílies o institucions acollidores.

⁹⁶ Para nuestros niños. *La Vanguardia*, 27-7-1938, 5.

⁹⁷ Los abastecimientos. Donativos. *La Vanguardia*, 4-8-1938, 2.

⁹⁸ La Generalidad de Cataluña. Los comedores infantiles. *La Vanguardia*, 7-8-1938, 4.

⁹⁹ Los abastecimientos. *La Vanguardia*, 23-9-1938, 2.

¹⁰⁰ Inauguració del Menjador Popular patrocinat per "Crítica". *Treball*, 26-6-1938, 2.

¹⁰¹ La ayuda internacional a la República española. *La Vanguardia*, 24-11-1938, 4.

¹⁰² 200 grams diaris de farina per a cadascun dels nens dels Menjadors Infantils. *Treball*, 17-11-1938, 8.

¹⁰³ La companya de Comorera en missió de propaganda pro Menjadors Infantils. *Treball*, 25-11-1938, 8.

¹⁰⁴ CARNE-CORT, R. Pels infants de Catalunya. *Ressorgiment* (270), 1-1939.

¹⁰⁵ El Consejo Nacional de la Infancia Evacuada. *La Vanguardia*, 28-8-1938, 7.

La Comisión de Auxilio Femenino del Ministerio de Defensa, presidida per Dolores Ibárruri, organisme delegat del Comité Nacional de Mujeres Antifascistas, a més del sosteniment de colònies i guarderies per a nens orfes o fills de combatents i refugiats, també impulsava menjadors infantils, amb l'objectiu de cobrir tots els barris de Barcelona.¹⁰⁶ Prengué espacial volada el del carrer de les Camèlies, 19, a Gràcia, inaugurat el 13 de novembre de 1938, per a 300 nens, amb la cooperació de la Conselleria d'Assistència Social de l'Ajuntament de Barcelona i del Comitè Noruec de Solidaritat Antifeixista, destinat prioritàriament als refugiats, però també amb atenció als nens del barri. Ubicat en un edifici nou i assolellat amb composicions murals dels populars personatges de les pel·lícules de Walt Disney, els nens hi rebrien instrucció primària i gaudirien de sessions de cinema i activitats culturals. En la inauguració estigueren presents representants dels governs d'Euskadi i Astúries i el conseller Marià Martínez Cuenca, en nom del consistori, que insistí en l'esforç perquè els nens, en tornar a casa seva, s'emportessin un bell record de la seva estada a la ciutat, i en la necessitat de vetllar per la higiene i l'alimentació de la generació sobre la qual s'havia de fundar la nova Espanya.¹⁰⁷

També arran de la col·laboració entre la comissió esmentada i l'ajuntament barceloní s'instal·là un menjador al Refugi Montseny, que oferia esmorzar i berenar a 500 nens, gràcies a l'abastiment de l'Office International pour l'Enfance,¹⁰⁸ i un altre al Rincón Blanco del Refugio Pasionaria, a on hi anaven 290 infants, inaugurat amb gran solemnitat per la mateixa Ibárruri i representants d'entitats nacionals i estrangeres.¹⁰⁹ Pablo Picasso no va faltar a la crida, enviant a la comissió des de Londres 200.000 francs destinats a dos menjadors infantils, un a Madrid i l'altre a Barcelona, que serien batejats com a Comedores Picasso.¹¹⁰

Fora de la capital, per iniciativa d'ambdós organismes ja se n'havia inaugurat un a Igualada, cerimònia en què feren acte de presència autoritats i esposes d'alts càrrecs, representants d'ERC, UGT, CNT, PSU i SRI i d'entitats locals, amb els recurrents festivals.¹¹¹

El Centre de Reserva i Especialització d'Artilleria núm. 1 (CREA), que havia fundat a la capital catalana una llar del soldat a la caserna Fermín Salvochea, va ser un dels més actius en el suport als menjadors infantils, com fou l'inaugurat a l'Harmonia del Palomar, el 7 d'agost de 1938, per a fills i orfes de combatents, amb gran solemnitat, ja que comptà amb l'assistència del comandant general de Catalunya, José Riquelme, i la seva esposa, Manuela Ruiz Juan, que serà vicepresidenta de la Creu Roja de la República espanyola a l'exili a França, i també del comissari de l'Exèrcit de l'Est, el socialista Crescenciano Bilbao. Tots els discursos emfatitzaren la unitat entre l'Exèrcit i el poble, i ho reblà Margarita Nelken, padrina del menjador,¹¹² que també dedicà l'article "L'aval d'una causa" a l'obra dels menjadors, exposant la idea que l'Exèrcit, que abans reprimia, ara protegia i estimava els nens.¹¹³ L'alcalde de Barcelona, Hilari Salvadó, visità la caserna en diverses ocasions i en recorregué totes les instal·lacions.¹¹⁴

¹⁰⁶ Protección a la infancia. *La Vanguardia*, 25-9-1938, 2.

¹⁰⁷ Los abastecimientos. *La Vanguardia*, 11-11-1938, 4; Sobre abastecimientos. *La Vanguardia*, 12-11-1938, 4; Otro comedor infantil. *La Vanguardia*, 15-11-1938, 2.

¹⁰⁸ Los abastecimientos. Un nuevo comedor infantil. *La Vanguardia*, 22-11-1938, 4.

¹⁰⁹ Inauguración de un comedor infantil en el Rincón Blanco del Refugio "Pasionaria". *La Vanguardia*, 10-12-1938, 4.

¹¹⁰ Creación de los comedores "Picasso". *La Vanguardia*, 6-12-1938, 5.

¹¹¹ Los comedores infantiles. *La Vanguardia*, 20-9-1938, 7.

¹¹² Inauguración de unos comedores y escuelas para hijos y huérfanos de combatientes. *La Vanguardia*, 9-8-1938, 8.

¹¹³ L'aval d'una causa. *Treball*, 13-8-1938, 6.

¹¹⁴ Ayuntamiento de Barcelona. Visita del alcalde a un cuartel. *La Vanguardia*, 21-8-1938, 7.

7. DES DE L'AJUNTAMENT BARCELONÍ

Quedaria incompleta la panoràmica de l'atenció als infants sense esmentar les cantines escolars dependents de l'Ajuntament de Barcelona, que des de les primeres dècades del segle havia format part de les mesures innovadores sorgides des de la Comissió de Cultura de l'ajuntament barceloní.

La guerra havia interromput el servei i agreujà el problema de l'absentisme escolar i el de la desnutrició infantil, enmig dels greus problemes d'abastiment. Convertides moltes de les instal·lacions en menjadors populars, va ser a l'estiu de 1937 quan es va començar a plantejar la seva reorganització, de la mà del pedagog cenetista Joan Puig Elias i de la mestra comunista Dolors Piera Llobera, però no fou fins al mes de juny de 1938 que es tornaren a posar en marxa quatre cantines, de les quals se'n beneficiaren gairebé 4.000 nens, de les nou que estava previst inaugurar aviat.¹¹⁵ Les dificultats per ampliar el servei s'intentaren suplir amb el repartiment de llet i bescuit, procedents de l'ajut internacional, als centres que no gaudien de cantina. D'aquesta manera, en els mesos finals de la guerra, les cantines escolars començaven a recuperar la seva funció inicial després d'haver donat servei als milicians durant l'estiu i la tardor de 1936 i haver-se convertit posteriorment en menjadors populars.

8. A MANERA DE CLOENDA

La base de les anteriors pàgines és bàsicament hemerogràfica i centrada en la capital catalana, destacant les iniciatives de Joan Comorera i del seu equip a partir de l'estiu de 1938 i la seva fermesa en encetar projectes fins i tot quan l'amenaça dels revoltats estava a les portes de Barcelona.

El treball, no obstant això, obre portes per continuar la recerca amb indagacions en premsa local i als fons de les conselleries de Proveïments i d'Economia dipositats a l'Arxiu Nacional de Catalunya i la documentació conservada a l'Arxiu Contemporani de l'Ajuntament de Barcelona.

Caldria analitzar més a fons la tasca de les diverses conselleries i la seva relació amb les unitats de l'Exèrcit per copsar la dinàmica entre front i rereguarda en relació amb les dificultats de proveïment. Alimentar els soldats i garantir el sosteniment dels seus era bàsic per mantenir-los alta la moral, més enllà de l'alliçament dels comissaris polítics. Alhora, la nova realitat a què s'enfrontaven les dones com a caps de família i treballadores per la causa exigia mesures socials urgents. La demanda de menjadors i guarderies no era només una necessitat conjuntural, sinó també una proposta revolucionària de cara a l'avenir, inspirada en el model soviètic i concebuda com a realitat consolidada després de la derrota del feixisme.

¹¹⁵ Todo para los niños. Las cantinas escolares recientemente inauguradas aseguran el alimento, higiene y esparcimiento de los niños. *Solidaridad Obrera*, 26-6-1938, 2; Ahir foren inaugurades nou cantines escolars. *Treball*, 24-6-1938, 8.

REFERÈNCIES

Acció Cooperatista. Òrgan de la Federació de Cooperatives de Catalunya
 Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya
 Meridià
 Mi Revista
 Ressorgiment
 Solidaridad Obrera
 Treball
 La Vanguardia

ROSA TORAN BELVER (Manresa, 5 de novembre de 1947 – El Masnou, 30 de juny de 2023) va ser presidenta de l'Amical Mauthausen i comissària de les exposicions *Mauthausen, l'univers de l'horror* (2001), *Resistents i deportades* (2003) o *Més enllà de Mauthausen: Francesc Boix, fotògraf* (2015). Com a especialista en la deportació, empresonament i extermini dels republicans espanyols als camps nazis va publicar *Vida i mort dels republicans als camps nazis* (2002), *Mauthausen: crònica gràfica d'un camp de concentració* (2002) i *Els camps de concentració nazis: paraules contra l'oblit* (2005). Va rebre el Premi Leonor Serrano i Pablo, d'història de l'educació, juntament amb Cèlia Cañellas, pel seu llibre *Dolors Piera, mestra, política i exiliada* (2003); el Premi Bages de Cultura (2015) a la seva trajectòria i recerca sobre la lluita dels republicans espanyols a França contra el nazisme; i el Premi Bones Lletres d'Assaig Humanístic, concedit per Grup 62 i l'Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona, novament junt a Cèlia Cañellas, pel seu llibre *Hilda Agostini. Les armes de la raó d'una mestra republicana, protestant i maçona* (2021). També va publicar obres sobre la història del Masnou, com *Història contemporània del Masnou* (2017).

Llicència

Aquesta obra està sota una llicència internacional Creative Commons Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 4.0. L'autor/a que publica en aquesta revista està d'acord amb els termes següents:

- L'autor/a cedeix en exclusiva tots els drets de propietat intel·lectual a l'editor/a per a tot el món i per a tota la durada dels drets de propietat intel·lectual vigents aplicables.
- L'editor/a difondrà els textos amb la Creative Commons Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 4.0, la qual permet compartir l'obra amb tercers, sempre que en reconeguin l'autoria, la publicació inicial en aquesta revista i les condicions de la llicència.

Licencia

Esta obra está bajo una licencia internacional Creative Commons Atribución-NoComercial-SinDerivadas 4.0. El autor o la autora a que publica en esta revista está de acuerdo con los términos siguientes:

- El/la autor/a cede en exclusiva todos los derechos de propiedad intelectual al/la editor/a para todo el mundo y toda la duración de los derechos de propiedad intelectual vigentes aplicables.
- El/la editor/a difundirá los textos con la Atribución-NoComercial- No Derivada 4.0 Internacional que permite compartir la obra con terceros, siempre que éstos reconozcan su autoría, su publicación inicial en esta revista y las condiciones de la licencia.

License

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License. The author who publishes in this journal agrees to the following terms:

- The author exclusively assigns all intellectual property rights to the publisher worldwide and for the entire duration of the applicable intellectual property rights.
- The publisher will distribute the texts under the Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 International, which allows the work to be shared with third parties, as long as they acknowledge the authorship, the initial publication in this magazine and the conditions of the license.